

Душан Бандић

КА ОПОЗИЦИЈИ МУШКИ ПОЛ — ЖЕНСКИ ПОЛ У РЕЛИГИЈИ СРБА

1.

У свим познатим религијама представе о мушком и женском полу имају изузетан значај. Досадашња истраживања су показала да ни религија Срба у том погледу није изузетак. Описана су и (делимично) разматрана народна веровања о мушкарцу и жени, о мушким и женским демонима, мушким и женским пословима, мушким и женским данима, мушкој и женској страни. Разматрана су, дакле, веровања о мушком и женском полу у различитим варијантама. Но, занемарена је једна очигледна, истовремено и битна чињеница: представе о једном полу увек подразумевају супротне, опонентне представе о другом¹. Ако се, на пример, верује да је мушкарац магијски „чист“, аутоматски се жени приписује магијска „нечистоћа“, ако се мушка (десна) страна сматра срећном, онда ће женска (лева) важити као несрећна итд. С обзиром на широку распрострањеност оваквих схватања, може се констатовати да мушки и женски пол фигурирају у српској религији као пар супротстављених појмова па их — сходно томе — треба и проучавати у пару, као чланове бинарне опозиције. Предмет мог излагања, значи, неће бити представе о једном или другом полу, већ њихов међусобни однос. Настојаћу да откријем обрасце, по којима је такав однос изграђен и утврдим њихова основна значења и функције.

Опозиција мушки пол — женски пол присутна је у великом броју народних веровања и обичаја. Анализа свих познатих случајева захтевала би израду студије, чији би обим био знатно шири од овде предвиђеног. Зато ћу размотрити односе међу половима само у оном контексту, у коме се најлакше могу идентификовати. При избору таквог контекста ослонићу се на неке опште, лако уочљиве чињенице.

Тако нам, на пример, већ летимичан поглед на фактографију, којом данас располажемо, показује да су народна веровања о мушком и женском полу често упрошћена, понекад и нејасно формулисана. Тешко је отети се утиску да су она само фрагменти једне недовршене, недограђене концепције о особеностима полова и односа међу њима. Посматрана искључиво кроз „жива“ веровања (онаква каква су забележена у XIX и XX веку), та концепција се додуше може „препознати“, али не и детаљније проучити. Највећим делом она остаје ван нашег видокруга.

Постоји ипак и други, плодотворнији пут ка откривању њеног садржаја. Треба се наине подсетити да се збивања на релацији мушко — женско регулишу многобројним ритуалним одредбама, правилима, прописима, препорукама. Намеће се претпоставка да одредбе, помоћу којих се регулишу односи међу половима, изражавају и одређено виђење тих односа. Сагласно томе, можемо их третирати као специфичан, невербални „језик“, којим нас наше традицијско друштво информисе о овом подручју људског живота. Тако „саопштене“ информације су, по свему судећи, много садржајније, потпуније. Нећу их стога ни тражити у ономе што Срби „верују“, већ у ономе што чине (или избегавају да чине).

Ни језик ритуала, међутим, није лишен противречности, двосмислености: сачињен је од одредби, чији се циљеви међусобно искључују. Као типичан пример у том погледу могу послужити правила везана за сексуалне односе. У одређеним се приликама сексуални чин третира као ритуални чин, неопходан за успешан исход неког посла или неке акције; у другим се приликама пак забрањује као активност која доноси неуспех. У првом случају реч је о позитивним одредбама, које служе успостављању контакта међу половима. У другом случају пред нама су негативне одредбе, којима се тај контакт спречава². Истовремено су, дакле, присутне две опречне тенденције: с једне стране тежња ка спајању, с друге тежња ка раздвајању мушког и женског.

У ритуалном кодексу Срба ове тенденције нису подједнако заступљене. Много су чешће и много јасније дефинисане негативне одредбе (или табу — одредбе³) којима се, као што је речено, мушкарац и жена, мушке и женске ствари, држе на пристојној дистанци. Ако скуп одређених ритуалних одредби третирамо као „језик“, који нам „говори“ о односима међу половима онда је, претпостављам, систем табуа најзначајнији, најекспликативнији сегмент тог „језика“. Оквири поменутог система представљају, по мом мишљењу, и најрелевантнији оквир за даљу анализу.

2.

Детаљнији опис негативних (табу) одредби, помоћу којих се раздваја мушки од женског пола, дао сам у књизи „Табу у традиционалној култури Срба“⁴. Овде ћу их приказати поједностављено, указујући само на њихове опште, „типске“ карактеристике. Поделићу их према врстама односа које регулишу. По том критеријуму могуће је издвојити два основна типа (а у њиховим оквирима по два подтипа) „полних“ табуа:

- (1) Табу контакта мушкарца и жене
  - (а) Табу непосредног контакта мушкарца и жене
  - (б) Табу посредног контакта мушкарца и жене

(2) Табу контакта особе једног пола и сегмента стварности који припада другом полу

(а) Табу контакта особе једног пола и сегмента стварности који реално припада другом полу

(б) Табу контакта особе једног пола и сегмента стварности који симболично припада другом полу

(1а) Далеко највећи број ритуалних забрана и ограничења односи се на непосредни контакт мушкарца и жене. Најраспрострањенији су и свакако најпознатији сексуални табуи. Међутим, списак забрањених односа далеко је шири: непожељан може бити физички додир ма које врсте, исто тако и обичан сусрет, поглед, поздрав, разговор.

Готово по правилу се непосредни контакт избегава у време кад се било мушкарац, било жена налазе у некој посебној ситуацији или посебном стању, кад се нађу ван обичних, свакодневних оквира⁵. Поменуте забране важе, на пример, кад мушкарац полази на пут, на прво сејање или орање, кад је жена трудна, лохијална или има менструацију.

Подразумева се, наравно, да кршење ових одредби доводи до одговарајућих, негативних последица. Представе о природи санкција различите су, не ретко и противречне. Ипак преовлађује уверење да је жена ритуално „нечиста“ да њен додир или њена близина представљају опасност за особу мушког пола. Понекад таквој особи не успевају послови, не остварују се жеље, понекад је угрожено њено здравље па и сам живот. Ако се, дакле, нежељени контакт оствари, скоро увек страда мушкарац.

(1б) Не сматра се, међутим, опасним само непосредан, директан додир између особа различитог пола. Под табуом је често и контакт остварен посредним путем, преко ствари и симбола који припадају одређеном мушкарцу или одређеној жени, који — у извесним околностима — фигурирају као њихово друго „ја“, као њихов еквивалент. Ограничава се углавном активност жене. Њој се, рецимо, забрањује да крпи и уређује мушко одело у одређене дане, да поименице дозива свог мужа или помиње његово име пред људима итд. У суштини је овај тип табуа идентичан претходном: опет се забране везују за посебне ситуације, опет је жена опасна, мушкарац у опасности.

(2а) Као што је већ наговештено, употребом табуа регулишу се мушко — женски односи и на много ширем плану. Често се, наиме, особи једног пола спречава приступ у оно подручје живота које, по традицији, припада другом полу (на пример, у одређене послове, ритуале, забаве, итд.). Наравно, посебна пажња посвећена је понашању жене. Њој се, пре свега, забрањује учешће у мушким активностима, како техничким, тако и експресивним. Карактеристична су два табуа: у многим крајевима жена не сме

да сеје и не сме да приноси крвну жртву. Претпоставља се да би могла „загадити“ семе или жртвену животињу и на тај начин довести у питање успешан исход ових активности. И у једном и другом случају последице би очигледно сносио читав колектив.

Мешање мушкарца у женске компетенције најчешће се не табуише, бар не експлицитно. Уосталом то и није неопходно, јер се оно што припада женама сматра мање вредним, чак недостојним мушке особе. Тешко је и претпоставити да ће неки мушкарац хтети да обавља женске послове или учествује у женским ритуалима. Па ипак, његов додир са активностима, које су у домену жена, понекад је ограничен ритуалним одредбама. При томе се — наизглед парадоксално — не спутава понашање мушке, већ женске особе. Тако се, на пример, у неким крајевима жени, која преде или чисти, забрањује да мушкарца додирне преслицом, вретеном, метлом. Не сме га, уствари, симболично „ућући“ у свој делокруг, у оквиру својих, „женских“ активности. У противном ће неопрезног мушкарца сугестићи велике невоље.

(26) У претходним примерима особи једног пола забрањен је улазак у подручје, које се налази под компетенцијом припадника другог пола. Ради се о стварним, реалним компетенцијама: по традицији мушкарци заиста сеју и приносе крвне жртве, жене су заиста дужне да преузму и чисте. Међутим, пажљивији поглед на поједине табуе показује нам да се сфера забрањеног протеже и на оне сегменте стварности, који само симболично припадају одређеном полу, који — изнад или испод раине свести — фигурирају као мушки или женски. Осврћући се овде на две забране, помоћу којих се ограничава однос особе једног пола и просторног, односно временског сегмента, који има обележје другог.

Илустративан пример првог, „просторног“ типа ограничења представља забрана кретања жене у периоду од четрдесет дана после порођаја. У том временском интервалу она не сме да напусти кућу (или двориште) а, ако то ипак мора да учини, онда обавезно предузима и одговарајуће превентивне мере. Наведеном забраном породиља се штити од злих утицаја али се, истовремено, и околина штити од њене магијске „нечистоће“.

Ограничење кретања породиље описано је терминима, којима се иначе означава физички простор: насупрот слободној зони унутар куће, стоји забрањена зона ван њених зидова. Но, ови сегменти физичког простора подударају се са одређеним сегментима друштвеног простора. Кућа и двориште чине простор на коме се одвија домаћи, породични живот; изван тих оквира је простор на коме се одвија „јавни“ живот, тојест живот шире, сеоске заједнице. Опозиција у кући — ван куће у физичком простору одговара опозицији домаће — јавно у друштвеном простору. Жени се, дакле, забрањује прелазак са домаће на јавну територију.

Познато је, међутим, да припаднице српског патријархалног друштва учествују само у животу своје породице, свог домаћинства, док се сфера јавног живота налази у рукама мушкараца. Стога се, као и у другим па-

тријархалним друштвима⁶, жена симболички везује за домаћи, мушкарац за јавни контекст. Опозиција *домаће* — *јавно* еквивалентна је опозицији *женско* — *мушко*. Природно је претпоставити да и просторни оквири домаћег и јавног живота — бар имплицитно — морају добити обележје пола, односно мушки или женски предзнак. У том случају се табу кретања породице може третирати као табу њеног контакта са простором који припада мушкарцима, са мушким простором.

Као пример за други, „временски“ тип ограничења мушко — женских односа послужиле ми једна, већ помињана забрана. Поменуто је, наиме, да жена у одређеним приликама не сме да послује око мушке одеће (да је чисти, пере, крпи итд.), јер би тако могла да дође у додир са њеним власником и нанесе му зло. Занимљиво је да се наведени послови избегавају понекад и на одређене дане (на пример, на девети уторак после Божића), који су у извесном смислу повезани са женама а понегде се и називају „женским празницима“.

Везивањем за „женске празнике“ ова одредба добија и једно дубље, симболично значење. Већ сам назив празника јасно указује на њихов карактер: то су интервали у чијим се оквирима жене појављују као главни (или једини) носиоци ритуалних улога. Њима је препуштено да обављају одређене радње или избегавају друге. У питању је очигледно време које симболички припада женама, женско време. Док оно протиче мушкарци морају остати по страни. Као присуство жене у мушком простору, и присуство мушкараца у женском времену је — по природи ствари — непожељно, чак опасно. Послујући око одеће мушкараца (и ступајући преко одеће у контакт с њим), жена га доводи управо у такву опасност. Приморава га да буде присутан у времену, које припада њеном полу.

3.

У досадашњем излагању приказани су различити типови забрана и ограничења, помоћу којих се у српској традицији регулишу односи између мушкараца и жене, између мушког и женског пола. Пошло се од претпоставке да све те ритуалне одредбе, које иначе припадају категорији табуа, чине релативно целовит и осмишљен систем па им је — сходно томе — иманентан и један, исто тако целовит и осмишљен концепт мушко — женских односа. Даље разматрање представља покушај да се таква претпоставка провери и, колико је то могућно, докаже.

Да би се све напред описане одредбе могле уклопити у оквиру истог система, неопходно је претходно издвојити (и термилошки одредити) оне елементе који су им заједнички и који могу послужити као инструмент за њихово поређење. Значајно је у том погледу да је „полним“, као и свим другим табуима — без обзира на њихов садржај — заједничка она најопштија, елементарна схема по којој се конституишу: сваки табу подразумева одређену особу која је „окружена“ забранама⁷ (*субјект табуа*), као и одређено биће, ствар, радњу, појам, симбол на које се забране односе (*објект табуа*). Табуисањем се спречава или бар ограничава контакт између табу субјекта и објекта (*табуисана релација*).

Ослањајући се на ову схему, можемо систем „полних“ табуа приказати као систем табуисаних релација. Потребно је пре свега, приметити да

је — унутар поменутог система — субјект табуа константан а објект табуа варијабилан. Као што то показује изложена грађа, субјектом табуа постаје одређено лице једноставно зато што припада мушком или женском полу⁸. Пред таквим лицем се, међутим, налази широк спектар забрањеног — од сасвим конкретних објеката као што су мушки и женски индивидууми до тако апстрактних као што су, рецимо, мушки простор или женско време. Могуће је, дакле, разликовати два општа типа табуисаних релација: с једне стране су релације типа *мушки субјект — женски објекти* а с друге, релације типа *женски субјект — мушки објекти*. Однос међу наведеним типовима релација није увек идентичан. Из описа у првом делу рада да се наслути да те релације понекад јесу а понекад и нису комплементарне. На пример, релација мушкарац — женске активности комплементарна је релацији жена — мушке активности док, рецимо, релација жена — мушки еквиваленти нема свог комплементарног парњака. Опис се, међутим, не поклапа са стварним стањем, бар не у потпуности. Недостајуће комплементарне релације ипак се могу пронаћи у пракси, али их нисам посебно приказао зато што су у питању недовољно распрострањене или недовољно артикулисане варијанте. Принцип комплементарности је, дакле, увек присутан али не увек у истој форми и истом обиму.

Постоји, очигледно, један прототип система полних табуа, који у пракси није потпуно остварен, али је присутна јасно изражена тенденција ка његовом конституисању. То би био систем у коме је комплементарност табуисаних релација на свим нивоима стопроцентно изражена. Такав прототип поменутог система може се представити на следећи начин:

ТАБЕЛА I

Ст	От	Ст	От
мушкарац — жена		жена — мушкарац	
мушкарац — еквиваленти жене		жена — еквиваленти мушкараца	
мушкарац — женске активности		жена — мушке активности	
мушкарац — женски простор		жена — мушки простор	
мушкарац — женско време		жена — мушко време	

Легенда: Ст = субјект табуа
От = објект табуа

Изложену схему могуће је свести на још једноставнији облик. Да би се то постигло, потребно је напред наведене релације разврстати у шире категоријалне оквире (онако како је разврстан и емпиријски материјал) и приказати их као модалитете релација општијег типа. Као пример ће ми послужити забране на релацији између мушког субјекта и женских објеката. Уочљиво је, рецимо, да релације мушкарац — жена и мушкарац — еквиваленти жене представљају само две варијанте општије релације мушка особа — женска особа. Релације мушкарац — женске активности, мушкарац — женски простор и мушкарац — женско време различити су видови односа између мушке особе и скупа разнородних реалитета, који припадају женама, који — посматрани у глобалу — сачињавају посебан сег-

мент стварности, посебан „женски” свет. На исти се начин, наравно, могу приказати и релације типа женски субјект — мушки објекти.

ТАБЕЛА II

Ст	От	Ст	От
мушка особа — женска особа		женска особа — мушка особа	
мушка особа — женски свет		женска особа — мушки свет	

„Читањем” ове схеме можемо стећи само уопштену, поједностављену представу о оном подручју мушко — женских односа, који се налазе под табуом. Неопходно је, дакле, дати јој конкретнији садржај. Овог пута ћу за предмет разматрања узети односе, у којима жена фигурира као субјект а мушкарац и мушки свет као објект табуа. Најчешће се, видели смо, забрањује додир међу особама различитог пола. У сваком поједином случају под забраном је заиста непосредан или посредан контакт између једне жене и једног мушкараца. Међутим, наведени табуи могу се посматрати и на други начин. Замислимо, на пример, да се жена налази у близини мушкараца који полази на пут, да при томе не сме разговарати, чак ни поздравити се с њим. То је ситуација која се често понавља у свакодневном животу. У улози путника може да се нађе било који мушкарац, у његовој близини може да се нађе било која жена. Другим речима, у одређеним околностима свака женска особа може постати субјект, свака мушка особа — објект табуа. То значи да сваки табу, којим се раздвајају две особе различитог пола, фигурира истовремено и као посебан случај табуисања односа између свих женских и свих мушких припадника заједнице, између женског и мушког сегмента становништва.

Жени су, видели смо, забрањене многе ствари. Предмет табуа нису само мушкарци, већ и оно што им припада. Ако је, као што је речено, свако индивидуално „раздвајање” само израз колективног „раздвајања”, онда се овај тип табуа може окарактерисати као забрана контакта свих жена једне заједнице са нечим што припада свим мушкарцима те заједнице. Поставља се, наравно, и питање шта је то. Одговор није тешко наслутити. Када жене, на пример, обављају мушке послове или се крећу по мушком простору, оне се уствари понашају као мушкарци, играју њихове улоге. Починју, дакле, да стварно или симболично присвајају мушке дужности и мушка права, да присвајају оно што одређује друштвени статус мушких припадника заједнице. Табуом се друштво брани од такве „агресије”.

Не треба посебно ни наглашавати да све што важи за овај, важи и за други пар табуисаних релација (мушка особа — женска особа, мушка особа — женски „свет”). Имајући то у виду, можемо формулисати два општа закључка:

- (1) Системом „полних” табуа експлицитно се регулише понашање појединаца, имплицитно се регулише понашање скупина људи. У суштини се не спречава контакт између једног мушкараца и једне жене, већ контакт скупине мушкараца и скупине жена унутар одређене заједнице. Није само једној мушкој и једној женској

особи забрањен приступ у „свет“ супротног пола. Забране се морају придржавати сви припадници њихових полних група.

- (2) У крајњој инстанци сви „полни“ табуи имају идентичну функцију. То су правила понашања, помоћу којих се отклања могућност нарушавања status quo у односима мушке и женске скупине. Табуисане су углавном оне активности које — непосредно или посредно — могу да доведу до обртања друштвених улога мушкараца и жена или, шире, до инверзије њихових друштвених статуса.

* * *

У досадашњем излагању посвећена је пажња самим забранама, али не и њиховим протагонистима, припадницима мушког и женског пола. Не сме се, међутим, изгубити из вида да су њихове улоге у „драми“ табуа сасвим различите чак супротне. Мушкарцу и жени нису додељене ни исте обавезе, ни исте казне.

Уочљиво је, на пример, да припадници оба пола нису подједнако дужни да поштују прописане забране и ограничења. Само кад је реч о непосредном контакту мушке и женске особе, терет обавеза равномерно је распоређен. На свим другим релацијама много чешће се ограничава понашање жене. Њој је, рецимо, забрањено да обавља мушке послове и да укључи мушкараца у женске послове, да улази у мушки простор али, исто тако, и да увуче мушку особу у оквиру женског времена. Углавном од понашања жене зависи да ли ће или неће доћи до нежељеног контакта, да ли ће догађаји узети повољан или неповољан ток. Жена, дакле, фигурира као активни а мушкарац као пасивни учесник збивања.

Различите су и представе о опасностима које вребају кад се табу прекрши, кад дође до стварног или фиктивног додира међу половима. Последице понекад сноси мушкарац, понекад жена а понекад и читава заједница. Евидентно је, међутим, да у највећем броју случајева страдају припадници мушког пола. Замишља се, очигледно, да је жена опасна, мушкарац у опасности, да је она моћна а он немоћан.

Као што се то може видети из напред реченог, у оквиру система „полних“ табуа уклопљене су и одговарајуће представе о особама женског и мушког пола: жена се третира као активно и моћно, мушкарац као пасивно и немоћно биће. Такво виђење мушког и женског супротно је оном које иначе преовлађује у српским селима а које је карактеристично за патријархални режим уопште. У друштвеној средини, у којој су мушкарци у надређеном а жене у подређеном положају, они наравно фигурирају као активни и моћни, оне — као пасивне и немоћне.

И у „ритуалном“ и у „друштвеном“ виђењу припадника различитих полова присутна је корелација између поседовања одређених својстава и поседовања одређеног друштвеног статуса. У оба случаја активност и моћ метафора су за друштвену надређеност, пасивност и немоћ — за друштвену подређеност. Инверзија једног подразумева инверзију другог. Када дакле мушкарци и жене, играјући своје ритуалне, табу-улоге, размењују „личне карте“, они истовремено размењују и своја места у друштву.

4.

Упоређујући резултате првог и другог дела анализе, можемо установити да се систем „полних“ табуа заснива на противречним тенденцијама: с једне стране уочљива је тежња да се онемогући инверзија друштвеног статуса мушкараца и друштвеног статуса жена, с друге стране сугерише се понашање које такву инверзију подразумева. Реално је претпоставити да је та противречност само привидна, да се циљеви табуа и начини њихове реализације — на једној, дубљој, симболичкој равни — међусобно не искључују. Претпоставићу, штавише, да разматрани табу-систем тек у таквом, симболичком контексту постаје „експресиван“.

Да би се то и доказало, потребно је обратити пажњу на још један, суштински важан аспект ритуалног раздвајања полова. Емпиријски материјал показује да се табуи контакта између мушког и женског — бар у највећем броју случајева — везани за оне ситуације, у којима је поремећен свакодневни, уходани след догађаја. Свеједно је, при томе, да ли је одступање од свакодневног настало спонтано, да ли га је донео сам живот (на пример, порођај) или је намерно, вештачки изазвано (на пример, празновање).

У сваком случају постоји подударност између ритма друштвених збивања и ритма табуисања односа међу половима: могу се разликовати периоди свакодневног, „обичног“ живота у којима се односи између мушкараца и жена одвијају без ритуалних интервенција и периоди повремених иступања из свакидашњице у којима су ти односи регулисани ритуалним забранама и ограничењима.

ТАБЕЛА III

Интервали свакидашњице	Интервали одступања од свакидашњице
Интервали одсуства табуа	Интервали присуства табуа

Не треба, међутим, заборавити да овакве представе о протицању времена у српској традицији трансцендирају, да добијају религијски садржај. Показало се наиме да интервали „свакидашњег“ и „неритуалног“ фигурирају као сегменти оностраног, профаног времена а интервали „несвакидашњег“ и „ритуалног“ — као сегменти оностраног, сакралног времена⁹. Транскрибована на „језик“ религије, претходна табела ће добити следећи облик:

ТАБЕЛА IV

Означавајуће	Означено
Свакидашњица	Профано време
Одсуство табуа	
Одступање од свакидашњице	Сакрално време
Присуство табуа	

Као што је већ наговештено, одсуство табуа (у свакидашњици) подразумева и „свакидашње“, регуларне односе међу припадницима различитих полова. Присуство табуа (у несвакидашњим околностима) поуздан је знак да је унутар тих односа дошло до одступања, до инверзије. Ако су, међутим, „нетабуисани“ и „табуисани“ обрасци понашања везани за различите темпоралне оквире, онда исто то важи и за њима иманентне обрасце мушко — женских односа: регуларни односи су присутни у интервалима профаног а нерегуларни, инверзни односи у интервалима сакралног времена.

ТАБЕЛА V

Интервали профаног времена	Интервали сакралног времена
Регуларни односи мушкараца и жена	Инверзни односи мушкараца и жена

Треба нагласити да уклапање основних образаца међуполних односа у различита „времена“ представља, истовремено, и њихово уклапање у два, квалитативно различита, опонентна „света“. Опште је схватање да је унутар профаног времена присутна стварност, која се заснива на нама познатом поретку ствари, која је у складу са нашим искуством. Уласком у сакрално време све се претвара у своју супротност: успоставља се једна обрнута, онострана реалност.

Уз помоћ полних табуа се, знамо, преокрећу друштвене улоге мушкараца и жена, али се тај преокрет „сместа“ у један преокренути свет. Подразумева се наравно да присуство на „оној“ страни искључује присуство на „овој“. Ако се, сходно томе, припадницима супротних полова дозволи да промена своја места у оној стварности, промена ће у овом, реалном свету постати немогућа. Успостављањем фиктивне инверзије спречава се стварна инверзија.

Нема сумње да табу — одредбе, помоћу којих се тежи постизању оваквих циљева, могу да пренесу само једну поруку: женама треба дозволити да преузму власт, али не на овом свету.

НАПОМЕНЕ

¹ Рад С. Зечевића, *Десна и лева страна у српском народном веровању* (Гласник Етнографског музеја 26, Београд 1963, 195—201), један је од ретких прилога у којима се разматра ова опозиција.

² Понекад се позитивним одредбама раздвајају а негативним одредбама спајају „полови“. То су, међутим, ретки случајеви.

³ Шире одређење појма табуа видети у Д. Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд 1980, 7—15.

⁴ Видети, на пример, стране 57—60, 83—86, 89—91, 321—343 итд.

⁵ Овде нису обрађени табуи инцеста и ендогамије. Реч је о специфичној проблематици, чије разматрање захтева другачији приступ.

⁶ Видети Ш. Ортнер, *Жена спрема мушкараца као природа спрема културу*, зборник Антропологија жене, Београд 1983, 168 и даље.

⁷ Под субјектом табуа се уствари подразумева особа због које се табу и успоставља, зато што се сматра да је она опасна или изложена опасности.

⁸ Речено је већ да субјектом табуа најчешће постају особе, које се налазе у некој нарочитој ситуацији или нарочитом стању. Међутим, по правилу оне доспевају у такву ситуацију или стање зато што припадају одређеном полу.

⁹ Видети Д. Бандић, *Табу као елемент организације културног времена и простора*, Градина 6—7, Ниш 1981, 46—59.